

VEZETÉKNEVEK ÉS TÖRTÉNELEM

Közismert tény, hogy a magyar vezetéknevek kialakulása a XIV. században kezdődött, először főleg a nemeseknél, de a XV. század folyamán már gyakori az öröklődő név a jobbágyok közt is. Az 1522. évi dézsmalajstromok alapján pedig a jelenség már általánosnak mondható. Akkor ugyanis a jobbágságnak mintegy 90%-a kételemű — és gyakran bizonyíthatóan öröklődő — nevet visel. Noha a vezetéknevek apai ágon való öröklődését csak a XVIII. század második felében teszi kötelezővé a törvény, és a névváltoztatást királyi engedélyhez köti, ekkor már csak egy rég kialakult szokást szentesít.

Művelődés- és gazdaságtörténeti szempontból kellő kritikával a foglalkozásnevekből alakult vezetéknevek tanulságait lehet felhasználni. Azt természetesen előre meg kell mondanunk, hogy a vezetéknev megkülönböztető jellegű volt. Tehát abból, hogy vezetékneveink közt tömördek iparos-, és kereskedő-név van, mint Kovács, Szabó, Varga, Timár, Kalmár, de Paraszt, Földműves név elő sem fordul, és viszonylag ritka a Jobbágy és Szántó — nem szabad téves következtetéseket levonnunk. Ebből ugyanis nem az következik, hogy a XV-XVI. században a falusi lakosság jórészt iparosokból és kereskedőkből és esetleg pásztorokból állt /vö. Juhász, Gulyás, Csikós, Pásztor/, hanem éppen ellenkezőleg: ahol majdnem mindenki jobbágy, paraszt, földműves, ott ez nem megkülönböztető vonás, tehát nem alkalmas a névadásra. Mint ahogy a nemzetiségnevek: Tóth, Németh, Horváth, Oláh, Rácz nagy tömege és a Magyar vezetéknev viszonylagos ritkasága sem azt jelenti, hogy Magyarországon alig akadt magyar nyelvű egyén, hanem éppen ellenkezőleg, a tiszta magyar falvakban, nem megkülönböztető vonás az, ha valaki magyar, tehát nem alkalmas vezetéknev kialakulására.

Még a magyarság embertani sajátosságait is éppen a vezetéknevek negatívumaiból lehet levezetni: van bőven Veres-Vörös, Fekete, Szőke, Fehér /albino/, de nincs a barnának megfelelő szög/hajú/. Így tehát a magyarság

általában barna és sima hajú volt. A Barna~Barla ugyanis a Barnabás~Barlabás név rövidült alakja, a Sima pedig a Simon becézője. A nem barna és nem sima haj már megkülönböztetésre alkalmas l. a felsorolt hajszíneket és a Kondor, Fodor, Bodor személyneveket. Ugyanígy megkülönböztető név volt a haj hiánya, a Tar.

A vezetéknevek egy jelentékeny része /a nevet viselők mintegy 30-40 %-a/ helynévből keletkezett. Lényeges különbség volt azonban a nemesség és a jobbágság között, ami a helynevekből alakult vezetékneveket illeti. A nemességet igen gyakran eredeti birtokáról nevezték el. Így pl. egy XIII. században nemessé vált család megkapta az Abaúj megyei Fáy birtokot. A család a XIII. század végétől következetesen Fáy néven szerepel az oklevelekben, tehát már 1292-től kezdve öröklődik a név. Az történt tehát, hogy a fiú, majd ennek leszármazotta nemcsak a fáji kastélyt és birtokot örökölte, hanem a Fáy nevet is. A Czirákyak a XIV. századtól viselik folyamatosan nevüket. A Sopron megyei Czirák /a falunév egyébként személynévből — vö. latin Cyriacus — származik/ faluban volt birtokuk. A jobbágy viszont rendszerint akkor kapott megkülönböztető /később vezeték-/ nevet eredeti lakóhelyéről, ha máshova költözött. A Bács megyei Apáti /ma Apatin/ községben a jobbágynevek közül a XVI. században nem találunk egyetlen Apáti nevű jobbágyot sem, mert éppen ott, ahol mindenki apáti, ez nem válik megkülönböztető névvé.

Vándorlások mindig voltak a jobbágyok körében. A szabad költözési jog a XIII. században már minden jobbágyot megilletett. 1514-ben vették el egyetemesen a jobbágságtól és csak II. József biztosította ismét a XVIII. század végén. A jobbágyok földhözköttöttsége idején azonban tömegesen voltak szökések, és ilyenkor a szökött jobbágy érdekében állt, hogy eredeti nevét megváltoztassa. Az átvándorolt egyén így rendszerint arról a községről — ha távolabbról származott be, akkor arról a megyéről /Somogy, Baranya/ vagy területről /Alföld, Erdély/ kapta nevét, ahonnan betelepült.

Debrecen csak a XIV. században lett város. A Debreceni Dózsák, a Hunyadiak, Corvin János, Szapolyai és Török Bálint birtoka, a XVI. század közepétől pedig a töröknek adózik. Soká a Partium, a hódoltság és királyság szélén fekvő, majdnem független városállamnak tekinthető. Annyiból is érdekes jelenség, mert nem volt nemessége. Csak az telepedhetett meg a városban, az lehetett cívis, azaz polgár, aki lemondott nemesi rangjáról. A török idők alatt a környék védtelen lakosságából sokan húzódtak be a védelmet nyújtó városba, noha Debrecent is pusztította tűzvész és ügyes po-

litikája ellenére is többször kirabolták a török, később a császári seregek. A város teljesen kálvinista jellegű, 1552 és 1716 között katolikus nem is telepedhetett le.

Noha a XVI-XVII. században a vezetéknevek már eléggé megszilárdultak, mégis volt bizonyos mozgás, és az újonnan betelepült ember vagy szándékosan választott akár más nevet is, de az is lehet, hogy új — Debrecenben kapott — ragadványneve vált hivatalossá.

1963-ban Dobó Éva hallgató összegyűjtötte szakdolgozatában Debrecen város keresztelési anyakönyveiből a vezetékneveket 1770-85 között és száz évvel később /40.500 adat/. Nagyon lényeges különbség nincs is a helységnévi eredetű /13 ezer/ vezetéknevekben, legfeljebb az arány és a sorrend változik. A XVIII. századi sorrendben: Szilágyi, Szatmári, Erdélyi Erdei, Diószegi /Bihar-/ , Németi /Szatmár-/ , Kállai /Nagykál-ló/, Böszörményi, Bátori /Nyir-/ , Szoboszlai, Bányai /Nagy-/ , Újvárosi /balmaz-/ , Szöllősi /Tisza-/ , Hadházi, Bihari, Váradi, /Körös/ Harsányi, Burai /Tisza-/ , Gyarmati /Fehér-/ , Sarkadi, Vértesi, Nánási, Polgári, Erdődi /Szatmár/, Koltai /Koltó/, Tokaji, Kabai, Pataki, Szigeti stb. Azt láthatjuk tehát, hogy a leggyakrabban előforduló helynévi vezetéknevek a Debrecen környéki megyékre és városokra utalnak, és azt is, hogy 50 km-es körzetben alig van régi település, község, amelynek neve elő ne fordulna vezetéknevként Debrecenben, természetesen az elpusztult községeké is, mint Guti, Paci, Bánki, Szepesi Szepsi, Szatai.

Vezetékneveink kialakulásának ideje egybeesik a török hatalom balkáni megerősödésével, a megerősített magyar védővonal fokozatos felmorzsolásával és az egyre gyakoribb pusztító török betörésekkel az akkori Magyarország déli megyéibe. Így tehát nem véletlen, hogy a délről fenyegető török veszély elől a keresztény lakosság: szlávok, magyarok, románok vegyesen — egyenként vagy kisebb-nagyobb hullámokban — költöztek a biztonságosabb területekre. Noha a nemzetiségi szempontból eleve elég tarka Duna-völgyben mindig lehetséges volt a nemzetiségnévből alakult vezeték-név, talán mégsem pusztá föltevés, hogy a Tóth, Horváth, Rácz és Oláh nevének egy részében a török elől menekült egyének és néprétegek tükröződ-nek. /A tót név ebben az időben elsősorban szlovént, tehát délszlávot je-lentett, de így nevezték a szlovákokat is. Szlavónia neve Tótország volt/. A legveszélyeztetettebb megyékben azonban igen tekintélyes lélekszámú ma-gyar lakosság is élt a török hódoltságig. A magyar menekülőket rendszerint eredeti megyéjükéről nevezték el. A déli megyék egy része a törökök

kiűzése után soká fennálló déli határőrszervezet miatt megszűnt. A XIX. századi közigazgatási átszervezések idején pedig résznévként maradt meg a nevük vagy még úgy sem. Így eltűnt a Dráva-Száva közti Valkó, valamint a későbbi Temes és Torontál megyékbe olvadt Keve. Egyesült Bács és Bodrog megye, valamint Krassó megye és a Szörényi bánság.

Így szóródtak szét az ország területén nevükben őrizve eredeti lakóhelyük, megyéjük nevét a következő vezetéknevek: Pozsgai~Posgay /Pozsega m./, Valkai /Valkó m./, Kevi~Kövi /Keve m./, Baranyai~Baranyi /Baranya m./, Somogyi /Somogy m./, Szalay /Zala m./ és Karsai~Karsay /Krassó m./. A Valkai, Kövi Kevi nevek egy része származhatott az ország egyéb területein előforduló Valkó, Kő~Kövi~Kevi községekből is.

Hogy milyen messze elvándorolhattak, annak bizonyítéka, hogy az észak-keleten fekvő Debrecenben, ahonnan az említett vidékek mindegyike sok napi járóföldre volt, ma is a leggyakoribb nevek közé tartoznak nemcsak a már említett — közeli tájakra vonatkozók — hanem a nagyon távoli Somogyi, Baranyi, Szalay és Karsay is.

A felsorolt nevek egy része /Somogyi, Baranyai/ nem igényel hangtani magyarázatot. A Szalay névvel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a megye és a folyó neve a legújabb időkig sz-szel hangzott. A folyó forrásvidékén épült falu neve hivatalosan is Szalafő. A megyében gyakran hallani még ma is a Szala ejtést. Régi helyesírásunkban az sz hang jele gyakran volt a z betű.

Pozsega megye nevét már a XV. században gyakran írják Posga alakban. Ha több nyílt /magánhangzóra végződő/ szótag következett egymás után, a másodikból vagy harmadikból kieshetett régebben a magánhangzó, pl. a szláv malina szóból lett a magyar málna, a palicából a pálca és a Pozsegából a Pozsga. A XIX. századig a zs hangot a magyarban rendszerint s-sel jelölték.

Az ó~ő-re végződő helységnevek -i képzős alakjai, így a belőlük képződött vezetéknevek az -ai~-ei végződést veszik föl, mint Makai, Forrai, Somlai, Szoboszlai ill. Szendrei, Lövei. Ebben a vonatkozásban tehát szabályos a Valkai és a Karsai név is. Az utóbbiban azonban még más hangváltozás is található. Az egykori Krassó vármegye a Karas folyó mellett alakult ki. Mint számos más megyénk is, a folyó nevééről ill. a folyó mellett épült várról kapta nevét, mint Zala, Temes, Nyitra, Árva. A vár ill. a megye régebbi neve gyakran fordul elő Karasó alakban is. Az egykori ejtést

tükrözi a román Carasova. A Karasai alakból, akárcsak a Pozsegai-ból a második magánhangzó kiesésével vált a Karsay, ill. a Posgay.

Ráckeve község neve is az egykori Keve vármegye, ill a székhelyének a Keve~Kevi~Kövi néven emlegetett /ma Kubin/ aldunai városnak a nevét őrzi. 1440-ben ugyanis a törököktől zaklatott város lakosságának szerb /rác/ része elmenekült, és a Csepel-szigeten fekvő egykori Ábrahámteleke vagy Szentábrahám nevű puszta község helyére települt királyi engedéllyel. A török kiűzése után magyar lakosság költözött be, de a község megtartotta az egykori rác lakosságra utaló nevét.

A délről terjeszkedő török hatalom elleni több évszázados harcok során a magyarság olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy hatásait ma is érezzük. Ezek az események tükröződnek valamelyest vezetékneveinkben egy fél évezred után is.

KÁLMÁN BÉLA